

ДО ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ ТУРЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ГАЛУЗЕВИХ СЛОВНИКІВ

© Володимир Підвойний, 2002

У статті розглядається питання синонімії турецьких термінів у проекції на лексикографічну фіксацію, уніфікацію і стандартизацію термінологічних систем турецької мови.

The problem of synonyms of Turkish terms regarding the lexicographic fixation, unification and standartisation of the terminology systems of Turkish is discussed based on the Urkainin lexicographic system.

Лексикографічні дослідження завжди перебували у центрі пріоритетних напрямків сходознавчої науки поряд з розробкою традиційних ґрунтовних проблем. Після відкриття сходознавчих центрів в Україні постала нагальна проблема розробки пакету турецько-українських термінологічних словників, що пов'язано не тільки з загальнотеоретичними проблемами (історія формування термінологічної традиції в турецькому мовознавстві, структура турецьких термінів, функціонування термінологічних систем, виявлення механізму термінологічного планування), а й, перш за все, прагматико-практичними вимогами.

Актуальність таких розробок пояснюється повною відсутністю в українському мовознавстві будь-яких типів турецько-українських лексикографічних праць. Варто враховувати також і той факт, що у соціолінгвістичному плані турецька мова виходить на рівень міжнаціонального спілкування у країнах "тюркського світу", активно упродажуються у життя проекти створення загальнотюркського термінологічного фонду [1]. Завдання українських тюркологів на сьогодні визначаються також лексикографічним опрацюванням комплексу термінологічних систем найперспективніших галузей, серед яких можна виділити мовознавство, географію, військову сферу, юриспруденцію, технічну, біологічну та спортивну галузь.

Турецькі термінологічні системи мають як загальнотермінологічні властивості, так і характерні риси, зумовлені своєрідністю турецької мови, яка за своїми типологічними ознаками, походженням та функціонуванням значною мірою відрізняється від європейських мов (такими рисами, на нашу думку, є аглютинативність, тюркське неіндоєвропейське генетичне походження, тисячолітнє існування в мусульманському конфесійному ареалі, використання арабської генетично неспорідненої мови як перстратної, відсутність власної тривалої лінгвістичної традиції). Ці аспекти, безумовно, мають бути враховані під час формування методичної бази укладання галузевих словників.

Для того, щоб визначити основні напрямки методики укладання спробуємо дати коротку характеристику термінологічній ситуації в турецькому мовознавстві.

У Туреччині термінологічна робота зосереджена переважно в університетських наукових центрах (Стамбульський, Анкарський, Ізмірський). Координаційну роботу здійснює Турецьке лінгвістичне товариство, яке було створене з особистої ініціативи Кемалю Ататюрка в 1932 р. За останні п'ятдесят років турецькими науковцями було розроблено теоретичну базу створення термінологічних систем та укладено термінологічні словники практично з усіх галузей науки [2]. У сучасному турецькому термінознавстві є дослідження, присвячені правничій термінології (Ердогду А., Ерен Х., Зюльфікар Х.), суспільно-політичній (Гіргін К., Інан Р.), економічній (Інджідікен Н., Каракузу С.), технічній (Більгінер С., Озбалкан Н.), медичній (Джанда М., Хатібоглу М.) театральній (Істінелі Н., Озьон Н., Турані А.), спортивній (Алканат Н., Ханчерліоглу О.) тощо.

Систематична робота над створенням термінології, як уже зазначалося вище, розпочалася в 30-х рр. XX ст. Саме у період “мовної революції” у Туреччині були розроблені лінгвістичні засади термінознавства та принципи побудови термінів з урахуванням історичних та суспільно-політичних чинників. Уже на той час були сформульовані такі вимоги до стандартизації, як однозначність, системність, дериваційна спроможність, короткість, небажаність іншомовних запозичень. Філософська позиція підходу до терміна базується на основі поглядів З.Гокальпа [3].

Варто зазначити, що термінологічні системи з наукових галузей будь-якої мови не утворюються волюнтаристичним зусиллям однієї або навіть групи особистостей. Вони закономірним чином складаються протягом століть відповідно до самого процесу пізнання даного фрагменту картини світу та відображають конкретні результати наукової діяльності у той чи інший період часу.

Периферійні культурно-наукові держави типологічно завжди починають термінотворення мовою метрополії (так, зокрема було і в Україні, яка тільки сьогодні відмежовується від значної кількості російськомовних запозичень, у тому числі й у галузі спеціальної лексики). Але згодом така тенденція змінюється на зворотну: термінотворення починає орієнтуватися на власну словотворчу базу. Певною мірою вона відіграє позитивну роль, стимулюючи наукову спільноту до консолідації. Національна традиція в турецькому термінотворенні, безперечно, виконала функцію більшої уніфікації термінології, тому що сама турецька мова є мовою аглютинативного типу з високим ступенем мовної регулярності, стандартизованості. Разом із тим, через деякий час виявилось, що кожне наукове утворення вибудовувало свій локальний варіант термінології, а загальні пропозиції щодо унормування термінотворення й терміновживання наштотувалися на опір як наукової спільноти, так і нерідко на опір усій терміносистемі турецької мови.

Така розбіжність у турецькому термінознавстві стала причиною того, що одні й ті ж терміни у різних наукових школах використовувалися у різних значеннях, а різні за формою спеціальні лексеми за тих же самих причин утворювали цілі синонімічні (дублетні) ряди, що не є бажаним для термінів як членів системи, міжтермінологічні зв'язки у терміносистемі розумілися різними школами по-різному, а сама терміносистема зазнала впливу іншомовних термінів, список яких постійно поповнювався.

Орієнтація термінотворчих уподобань турецьких мовознавців не завжди була однотипною. Це залежало, по-перше, від того мовного ареалу, у якому складалась та чи інша термінологічна система, а, по-друге, від тієї наукової парадигми, тобто, від тієї генеральної орієнтації, яку приймала мовознавча думка у той чи інший період часу (арабська, європейська). А оскільки механізми походження, розвитку та функціонування мови викликали зацікавлення ще зі стародавніх часів, то терміносистеми турецької мови успадкували значну кількість термінологічних одиниць іншомовного походження.

Турецька лінгвістична думка, не маючи власної розробленої традиції дослідження мовних явищ, знаходилася на перехресті трьох найвпливовіших мовознавчих традицій – арабської, європейської та індійської. Це зумовило використання нею усіх трьох принципів, сформованих у цих традиціях – функціоналізму, лексикографізму та структуралізму, причому останній принцип було запозичено не безпосередньо з індійського мовознавства, а через європейську лінгвістичну традицію.

Проблема відображення дериваційних особливостей термінів турецької мови не викликає особливих труднощів під час формування словникових статей турецько-українських галузевих словників. У турецькому мовознавстві склалася своєрідна традиція класифікації способів утворення термінів. Її визначальною особливістю є те, що турецькі лінгвісти передусім орієнтуються на нерозрізнення синхронічних та діахронічних способів, а також на неієрархізованість системи власних та запозичених термінів. Це певною мірою незручно, оскільки стимулює розглядати як тотожні різнопланові способи словотвору термінів, різні за значенням та вагою семантичні та синтаксичні процеси, а також різногенетичні типи термінологічних одиниць. Такі фахівці, як Х.Зюльфікар, Д.Аксан [4] пропонують наступну класифікацію (з деякими індивідуальними варіаціями):

а) творення термінологічних слів морфологічним способом (*türetme*); б) слово- чи основоскладання (*birleştirme*): *dil-bilgisi* (ар. *sarf*, фр. *grammaire*), *dil-bilim* (ар. *lisaniyat*); в) використання у ролі термінів слів загальнотюркського фонду (*canlandırma*); г) термінологізація слів на народномовній основі (*genel dilden uyarlanma*); д) термінологізація діалектних слів (*halk ağzlarından kelime aktarma*); широке використання саме цього методу формування нових термінів поживило видання спеціального словника зразків народної мови *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (Словник діалектологічних зразків турецької мови), з якого бралися моделі для закріплення термінології; е) калькування (*çevirme*): *çiftlemlilik* “подвійна артикуляція”, *özdevimli çeviri* “автоматичний переклад”.

У цілому варто зазначити, що турецька термінологія з боку словотвору є досить унормованою та формально систематизованою, що досягається використанням у морфологічному способі словотвору однотипних афіксів на позначення класифікаційно аналогічних понять. Іншу картину спостерігаємо під час аналізу лексико-семантичної системності турецьких термінологічних систем. І найбільші труднощі викликає саме селекція термінів-синонімів конкретних наукових галузей з метою вибору найбільш вдалого.

Загальновідомо, що синонімія як лексико-семантичний парадигматичний клас відбиває той тип семантичних відношень, який полягає у повному чи частковому збігу

значень лексичних одиниць. Варто зазначити, що більшість мовознавців проводять розрізнення не тільки абсолютних та неабсолютних синонімів, а й термінологічно важливу диференціацію синонімів за денотатом та синонімів за сигніфікатом: перший тип виражає різні поняття про один і той же предмет, а другий – одне поняття про різні предмети [5]. Існує також думка, що синонімічні терміни є словами з єдиним чи близьким предметно-логічним значенням, а не абсолютно рівнозначними одиницями, оскільки вони можуть відрізнятися один від одного не тільки стилістичними відтінками, але й семантичним наповненням самих термінів, підкресленням тієї чи іншої характерної ознаки, тієї чи іншої предметної співвіднесеності [6].

Хоча кожна з термінологічних систем турецької мови має свої закономірності, цілком можливо виділити загальногалузеві причинами виникнення синонімії [7]:

а) використання різної мовної бази для творення нового терміна: *ikil – tesniye* “двоїна”, *eylem – fiil* “дієслово” *buyrum kipi – emir kipi* “наказовий спосіб”, *adet ismi – sayı adı* “числівник”, *ek eylem – cehver fiil* “недостатнє дієслово”, *sözvarlığı – vokabüler* “словниковий склад”.

Іноді така відповідність набуває системного характеру: *basit cümle – yalın tümce* “просте речення”, *basit kelime – yalın sözcük* “просте слово”, *basit sıfat – yalın önad* “простий прикметник”, *basit zarf – yalın belirteç* “простий прислівник”, *basit zaman – yalın zaman* “простий час.”

У цьому плані найуживанішим є тип *турецький – арабський (османський) термін: dilbilim – lisaniyat* “лінгвістика”, *cümle-i mutariza – ara tümce* “вставне речення”.

Синонімічний тип *турецький – європейський (французький) термін* є характерним для суспільно-політичної, філософської, психологічної, лінгвістичної термінології турецької мови: *düşüncesel – idea, nesnelcilik – objektivizm, kompleks – karşama, engelleme – obstrüksiyon, boyut – parametre, sözvarlığı – vokabüler*. У сфері функціонування технічної термінології найуживанішим є тип *турецький термін – англійський термін*.

б) використання у різних наукових школах різних позначень одного й того ж поняття або наукового об'єкта чи уточнення змісту поняття у процесі розвитку турецького мовознавства і, як результат, пошук найбільш вдалого позначення: геогр. *yarımküresi – yarımüvarı* “півкуля”, сусп.-політ. *etkinleşme – etkinleştirme* “активізація”, *yönlente – yönlendirme* “орієнтація”,

в) надзвичайно поширеним явищем для турецької термінології є *авторські утворення*: лінг. *eklemeli dil – bitişken dil – bitişimli dil* “флексивна мова”, *kelime hazinesi – sözcük dağarcı – sözcük gömüsü – vokabüler* “словниковий склад”, *bağlaçbağ – bağlama – rabut* “сполучник”, геогр. *artım – artış – artma* “приріст”.

г) контекстуальне скорочення багатослівного терміна, коли для зручності оперування терміном пропускається один чи декілька компонентів: лінгв. *küçük ünlü uyumu – küçük uyum* “гармонія голосних” тощо.

Кількість синонімічних рядів у терміносистемах турецької мови дуже велика, і пов'язано це передусім з термінологічними дискусіями останніх десятиліть, коли кожна наукова школа використовувала власні назви для номінації наукових понять. Але потрібно

зауважити, що з великої кількості синонімічних термінологічних номінатів у науковий обіг ми повинні вводити лише ті, які здатні найповніше репрезентувати ознаки та якості наукових об'єктів. Це не стосується т.з. біноменальних утворень, наприклад: *genel dil bilimi* “загальне мовознавство”, *eş zamanlı dil bilimi* “синхронічна лінгвістика”, *toplumsal dil bilimi* “соціальна лінгвістика”, *yapılıklı dil bilimi* “структурна лінгвістика”, *tarihi dil bilimi* “історичне мовознавство”, *antropolojik dil bilimi* “антропологічна лінгвістика”, *art zamanlı dil bilimi* “діахронічна лінгвістика”, *karşılaştırmalı dil bilimi* “порівняльна лінгвістика” тощо, які згодом складають основу для утворення в терміносистемі мовознавства гіперогіпонімічних відношень. З іншого боку, біноменальні утворення можуть виступати синонімами до термінів-монономенів: *fonem – ses birimi* “фонема – звук мови”, *gramer – dil bilgisi, lengüistik – dil bilimi* “мовознавство”.

Будь-яка термінологія лише тоді повністю виявляє наукову системність своєї галузі, коли вона лексикографічно закріплюється, що вимагає, як зазначають українські термінологи, “чіткої орієнтації на принципи упорядкування й уніфікації терміносистем з метою раціонального відбору термінів із існуючих варіантів і надання терміну ознак відповідно до системи наукових понять” [8]. Це, зокрема, має не лише теоретико-термінознавче значення, а й прагматико-практичне: характер укладання одно- і багатомовних словників різних типів залежить саме від розробки основних принципів відбору слів-термінів та характеру їх віддзеркалювання у словникові на матеріалі обов'язково певної конкретної мови.

Під час такої селекції варто враховувати загальнономовне явище лексичної вмотивованості слів, використання для номінації понять таких лексем, що розрізняються за своєю внутрішньою формою, тобто мають різні домінантні ознаки, покладені в основу даної номінації. Під час вибору одного з синонімів у процесі лексикографічного опрацювання турецьких терміносистем вирішальним виявляється не який-небудь один фактор, а цілий комплекс – ступінь поширеності терміна у спеціальній (науковій) літературі, традиція використання, деривативність, системні властивості терміна, відсутність громіздкості тощо. Так, наприклад, термін *miktar zarfi* “кількісний прислівник”, компоненти якого за походженням є арабськими (*miktar* “кількість”, *zarf* “прислівник”), на нашу думку, є більш вдалим порівняно з його громіздким власне турецьким синонімом *azlık çokluk zarfi* (букв. “прислівник на позначення більшості-меншості”).

1. Rzaev N.M. Turk dunyasinin ortak ilmi terim probleleri uzerine // TDA. №81. – 1992. – S.189–193.
2. Koxsel A. Elli yıl boyunca TDK Terim Kolu çalışmaları // Turk Dili. – №381. – 1983. – S.269.
3. Korkmaz Z. Z. Gramer terimler sözlüğü. – Ankara, 1992. – S.20.
4. Zülfikar H. Terim sorunları ve terim yarpa yolları. – Ankara, 1991. – 213s.
5. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т.1. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М., 1995. – С.114.
6. Молодец В.Н. Русская и немецкая фонетическая терминология: Учебное пособие по практической и теоретической фонетике. – Харьков, 1979. – С.10.
7. Підвойний В.М. Лексико-семантичний аналіз турецької лінгвістичної терміносистеми // Вісник Київського університету. Східні мови та літератури. – К., 1999. – Вип.3. – С.52–60.
8. Крыжановская А.В. Сопоставительное исследование терминологии русского и украинского языков. – К.: Наукова думка, 1985. – 254с.